

Szilágyi János György

AZ ANTIK KLASSZIKUS KÖLTÉSZET FORDÍTÁSÁNAK AKTUALITÁSA*

Ha az olvasás nem is, az írás, mint már Hermann Hesse panaszolta, menthetlenül egyszerű. Ezért csak elmondani tudom, hogy nem döntöttem el, pont vagy kérdőjel legyen-e az előadás címének végén. Egy azonban – legalábbis számomra – biztos: Polgár Anikó *CATULLUS NOSTER* könyve¹ (a cím nekem különösen ismerős)² a magyar költészet művelői, olvasói, kritikusai körében egy generáció óta szunnyadó vitát ébresztett fel (és ez már önmagában is elég volna dicséretére). Az ókorral foglalkozó könyvek esetében szokatlan visszhang, amit kiváltott, ezzel magyarázható: *infandum renovavit dolorem*. Az alábbiak tárgya nem az olvasói számára szinte lehetetlen könyv kritikája, hanem hozzászólás háromhoz a benne felvetett témák közül. Előrebocsátva: a műfordítás műfajának, az erótikus költészetnek és Devecseri életműve megítélésének kérdéséhez.

A műfordításvita kezdete a magyar irodalomban, jó két évszázaddal a kanonikussá vált Pázmány-fogalmazás után, Toldy Ferencnek 1843-ban a Kisfaludy Társaságban tartott vitaindító előadása volt *A MŰFORDÍTÁS ELVEIRŐL*. Az előadást kiváltó okot abban jelölte meg, hogy „*a költészet e nevezetes factora... elhagyattatik az újabb időkben*”, ezért pedig az eluralkodó „*grammaticusi szarnokló szempontot*” tette felelőssé, amely megakadályozza „*a szabadabb művészi és nemzeti*” jogainak érvényesülését. Ismerős szavak, csak a kétnyelvű Horatius 1961-es megjelenését követő vitában Vas István modernebb fogalmazásban a filológusok rémuralmáról és a rezervátum pszichológus törvényeiről beszélt.

Közzáték: „*A műfordítás a népek lelkének egyik érintkezési módja... de e célt csakis a formahű fordítás szolgálhatja*” – így Babits 1917-ben az *IRODALMI PROBLÉMÁK*-ban. (A formahűség problémájának részleteire nem térnek itt ki, csak zárójelben jegyzem meg, hogy aki fenntartással fogadta Babits véleményét, a következő évtizedek meghatározó filológusegyénisége, Kerényi Károly volt; a magyar nyelv korlátlan formai lehetőségeiről vallott, tudományosan nyilvánvalóan tarthatatlan illúzió hangoztatása tette kétkedővé.)³ Abban mindenesetre – legalábbis költők és irodalomkutatók között – szinte teljes volt az egyetértés, hogy a műfordítás az irodalom külön műfaja, és mint ilyen, természetesen szerves része kora élő irodalmának. Így története is az irodalom történetének egészén belül értelmezhető. Triviális igazság, hogy egyes korok egy-egy irodalmi kultúráján belül más-más műfajban vagy műfajokban találják meg leginkább megfelelő irodalmi kifejezésüket, ahogy a görögök a VIII–VII. század táján az epikában, a VII. században a lírában, az V. században a drámában. (A prózairodalom és fordítása kérdését nem érintem, erről csak annyit, hogy Karsay Orsolyának és főképpen Szepessy Tibornak az Ókortudományi Társaság 1977. évi ülésén elhangzott figyelmeztetése a prózafordítás költői igényeinek semmibevételéről⁴ pusztába kiáltott szó maradt:

* A VI. Magyar Ókortudományi Konferencián 2004. május 29-én elhangzott előadás szövegén nem változtattam, csak jegyzetekkel egészítettem ki.

indocti, docti simul ontják az ilyesfajta igényekről nem tudó vagy azokat semmibe vevő magyar szövegeket, fedőlapjukon egy-egy ókori író nevével és művének címével.)

Józan Ildikó a CATULLUS NOSTER-ről írt recenziójában a magyar irodalmi fordítás két egymással szemben álló paradigmájáról beszél, amelyek paradigmaváltás nélkül végig párhuzamosan éltek a magyar műfordítás XIX–XX. századi történetében.⁵ Ennél jóval realisabbnak tűnik Polgár Anikó kísérlete arra, hogy a Catullus-fordítások elemzése során négy olyan műfordítás-paradigmát különböztessen meg, amelyek szerves kapcsolatban állnak a magyar költészet egyéb műfajainak történetével. De még ennél is tovább lehetne menni. Eszerint a műfordítás paradigmáinak érvényesülése és változásai a magyar költészet történetének egészébe volnának beilleszthetők. Így tekintve, a magyar műfordításnak a XVIII. század vége óta két nagy hullámhegye és két nagy hullámvölgye tűnik megkülönböztethetőnek. Az első hullámhegy a hangját, tágabb kifejezési lehetőségeit kereső reformkori irodalomban tornyosult föl. Toldy fent idézett panaszát jelzi, hogy a fordításközpontú korszakot Arany és Petőfi korszaka váltotta föl. A műfordításban jó időre a közepszerűség vette át az uralmat (kivételek természetesen mindig voltak), de az Arany-epigon költészetnek és olvasóinak Barna Ignáccal és elsősorban Csengerivel kellett megelégedniük, aminek az ára természetesen az antik költészet jelentőségének elhalványulása lett a köztudatban. A második hullámhegy az új hangot kereső *Nyugat*-költők megjelenése nyomán csapott fel. Elsősorban az új franciákban, de akár Dantében is a maguk új hangját akarták megtalálni, a maguk művészetének színeit akarták kikeverni az olvasottakból. Ezen a hullámhegyen némi kétséssel ugyan, de megjelent a görög és római irodalom fordítása is, természetesen a „szép hűtlenek” alapelvei szerint és párhuzamosan a Csengeri-fordítások egyre ömlő tömegével. Ennek a korszaknak a végén lépett be a történetbe Devecseri, de erről alább. Az új hullámvölgy az ötvenes évek elején kezdődött, és (megint csak figyelemre méltó kivételekkel) majdnem fél évszázadig tartott. Az okot jól ismerjük: a fordítás felülről irányított programjának célja „világirodalmi tájékozottságunk szélesítése”, „re-mekművek magyar nyelvű megismertetése” volt, ugyancsak felülről irányított változtatásban, a feladatoknak a fordítók költőegénységét alig figyelemre méltató kiosztásával. Így a fordítások jelentős része (a kivételek mintaképeként elég Rába György Leopardi- vagy Nemes Nagy Ágnes Victor Hugo-kötetét említeni) egy pszeudoterme-lés selejtdarabjaiból állt, a világirodalom magyar megszólaltatásának az említett szempontok szerinti teljességre törekvő programja önmaga ellen dolgozott, mert ez a megszólaltatás az esetek túlnyomó részében nem lett élő magyar irodalom. (Megint csak zárójelben: ezt nem a túlélő olcsó fölényével mondom, nyomtatásban bővebben kifejtve megjelent az *Antik Tanulmányok* 1978-as kötetében.) Az államilag irányított és jórészt eltartott könyvkiadás megszűnése után a közepszerűség uralmát a csend váltotta fel. Jó egy évtizeden át az antik klasszikus költészet fordítása lekerült az élő irodalom napirendjéről, kevés kivétellel régebbi fordítások új kiadásai helyettesítették, jórészt iskolai célokra.

A csend csak néhány éve kezdett megtörni. Ezzel a második most tárgyalni kívánt kérdéshez értem. Egyelőre (legalábbis számomra) nem rajzolódik ki éles körvonalakkal, mit jelent poétikailag ez az újra kezdődő antik fordításirodalom, milyen viszonyban van vagy lesz az élő új költészettel, főként pedig, hogy kialakul-e egy új műfordítói paradigma, amit Polgár Anikó már látni vél, bár konkrétan nem jellemez, Józan Ildikó viszont megkérdőjelez, egyelőre úgy tűnik, joggal. Az azonban már nyilvánvaló, hogy törvényszerűen fő, talán legfőbb célkitűzése a szembefordulás a közvetlen elődökkel (már azokkal, akikkel érdemes), vagyis lényegében Devecserivel.

Az említett megújulást – egy-egy elszórtan megjelent fordítást most nem számítva – öt hozzám eljutott fordításkötet jelzi. 2000 óta, időrendben, a következők: HÁRMAN AZ ÁGYBAN. GÖRÖG ÉS LATIN EROTIKUS VERSEK, Csehy Zoltán fordításában; 2001: MARTIALIS: VÁLOGATOTT EPIGRAMMÁK, kétnyelvűen (régi és új fordításokból Adamik Tamás állította össze); PRIAPUSI VERSEK, kétnyelvűen, Fehér Bence fordításában; MARTIALIS VÁLOGATOTT EPIGRAMMAI, kétnyelvűen, Tordai Éva fordításában; 2002: Sztratón: KÖLYÖKMŰZSA AVAGY A FIÚSZERELEM MŰVÉSZETE, Csehy Zoltán átültetésében; Martialis: KÖLTŐK, RINGYÓK, POJÁCÁK, VÁLOGATOTT EPIGRAMMÁK, Csehy Zoltán fordításában. A köteteknek két feltűnő közös tulajdonságuk van: szinte kizárólag epigrammafordítások (ami természetesen a GÖRÖG ANTOLÓGIA és Martialis dominanciáját jelenti), másfelől a válogatásoknak olykor a könyvcímben is hirdetett kitüntetett szempontja az erotikus versek preferálása. Az erotikus versek fordításának szókimondó (értsd: a fordító számára pillanatnyilag legerősebbeknek tűnő magyar szavakat használó) fogalmazásában látják az újat, amivel elavulttá, meghaladottá teszik a régebbi fordításokat, és Polgár Anikó hajlik arra, hogy ezt a vonást az új paradigma jellemzőjének tekintse. Ahogy első fordításkötetének utószavában Csehy félreérthetetlen célpontú polemikus éllel megfogalmazza: „*A fordítást már-már tudománnyá átkozmetikázó iskola képviselői [ezeken nyilvánvalóan Polgár Anikó rekonstrukciós irányzatának képviselőit kell érteni] olyankor érdekes módon nem hivatkoznak a hűség mindent elsőprő követelményére, amikor sikamlóssá válik a terep.*”⁶ Vagyis egyenesen beszélve: Devecserinek és követőinek prudériája meghamisította a fordított műveket.

Akik ezt vallják – mellékesen kár, hogy nem ismerték személyesen Devecserit –, teljesen elfeledkeznek arról, hogy az erotika hivatalosan elfogadott tűrészhatárának története van. Dávidházi Péter a Petőfi Irodalmi Múzeum pár hónapja megnyílt EROTIKA A MAGYAR IRODALOMBAN című, egyébként kissé halványra sikerült kiállításának megnyitójában⁷ kitűnően emelte ki, hogy a hivatalos irodalomtörténet nagyjai Toldy Ferenc-től Horváth Jánosig az erotikát, „*a nemzeti reprezentáció fenségére veszélyes kísértés*”-nek tekintették, amelyet az uralkodó küldetéselvű irodalomszemlélet megbabolázhatatlan és bűnös eltévelyedésre csábító jellege miatt igyekezett kirekeszteni a nemzeti küldetését teljesíteni hivatott irodalomból. Nagyszerű példája erre Petőfi verse, a BESZÉL A FÁKKAL A BÚS ŐSZI SZÉL, illetve ennek négy sora: „*Egyik kezemben édes szendergőm / Szelídeden hullámzó kebele, / Másik kezemben imakönyvem, a / Szabadságháborúk története*”, ahol az egyik kéz tevékenységéről a jól nevelt nemzeti irodalomtörténet következetesen elfordította a tekintetét. De a költészet küldetéselvűségének követelménye, bár alapvetően eltérő célok szolgálatában, még szigorúbb következetességgel érvényesült a Révai és utódai irányította irodalompolitikában. Vannak, akik még jól emlékeznek a Weöres ANTIK EKLOGÁ-ja által kiváltott vitára, majd 1968-ban, tehát már jóval a Rákosi-korszak után, a Nagyvilág által rendezett vitára és azon Devecseri TRÁGÁRSÁG ÉS IRODALOM, illetve FINOMKODÁS ÉS IRODALOM című hozzászólására.⁸ Az előbbiben megírta, hogyan kötötték egyik versének közlését a túl erősnak tartott „nemi szerv” szó kicseréléséhez, de ennél fontosabb, hogy éles különbséget tett trágárság és erotika közt, mondván, hogy az utóbbit a költészetben szereti és műveli, az előbbitől undorodik; ugyanakkor félreérthetlenné tette azt az álláspontját, hogy trágárrá egy szót vagy kifejezést a mindenkori elfogadottság szintje és megjelenésének situációja teszi, vagyis „*a nem legalizált szavakon való csámcsogás*” fő kiváltója a tiltás. Ez pedig nem enyhült a következő másfél évtizedben. Erre elég egy személyes példa. 1980-ban Somlyó Györggyel MÍG ÉLŐK KÖZT LESZEL ÉLŐ címen a GÖRÖG ANTOLÓGIA epigrammáiból válogatott kötetet terveztünk megjelentetni az Európa Kiadónál. A kötet válogatási elve Erős és Thanatos a görögök által jól érzett kagylóhéjparszerű kapcsolatának felidézése volt. Ennek megfelelő-

en a költő-fordító az erotikus és sírepigrammák közül kereste ki a hozzá legközelebb állókat, én pedig a szándékunk szerint a versekkel szorosan összefüggő illusztrációkat az athéni fehéralapos sírvázák képeiből, illetve a vörösalakos vázák erotikus jeleneteiből állítottam össze, úgy, hogy a versek és képek tipográfiailag is összhangban legyenek egymással. Fennmaradt néhány belső feljegyzés, amely a kiadásra benyújtott kötethez fűződik. Az elsőt a kiadó irodalmi vezetője írta igazgatójához; ide tartozó részlete: „*A képanyag elég jónak látszik. Véleményem szerint az erotikus képekből a legdurvábbakat el kellene hagyni. Ezeket hátul ceruzajellel megjelöltem.*” A válasz: „*1. Valóban helyes lesz a legdurvább rajzokat kihagyni, 2. megjegyzem, a versek között is vannak igen közönséges, majdnem trágár írások. Pl. olvassd el [itt öt epigramma megjelölése következik].*” Az erotikus versek és képek ritkítása a kiadó vezetője részéről korrektúráról korrektúrára tovább folyt, felborítva a vers- és képanyag tervezett egybehangolását. Végül a kötet eljutott a látszólag végső igazgatói imprimatúráig, de a megnyugvás korai lett volna, mert utána újabb feljegyzés érkezett az igazgatótól a kötet szerkesztőjéhez: „*Kérem a Görög Epigrammák kötetből a következő két verset kihagyni [...] az imprimatúra csak ezzel a kihagyással érvényes.*” Megjegyezném, hogy az utóbbi két vers egyike Csehly első fordításkötetének címadója, és ezen kívül is valamennyi kihagyásra ítélt vers és kép szerepel kötetében. Mindezt nem szabad elfelejteni, ha Polgár Anikónál ezt olvassuk: „*Csehly Zoltán újabb, gyakran kimondottan az obszcenitásokra kiélezett... fordításaival összevetve Devecseri legmerészebb megoldásai is eufemizáltak tűnnek.*”⁹

Az új antik versfordításkötetekkel kapcsolatban az első aggályom – a fenti történet talán elég a prudéria vádjának elhárítására – az, hogy csámcsogásjellegük félreérthetetlen. Devecseri itt rossz jónak bizonyult: a tiltás megszűnése a tizenéves mentalitást szabadította fel. De a fő problémát nem ebben látom, hanem abban, hogy akik az antik klasszikus költészetet ma új fordításokban akarják élvezni, tökéletesen hamis képet kapnak róla. Mintha Homérosz, Pindaros, Szophoklész, Vergilius és a többiek nem léteztek volna, csak erotika, amiért – félreértés ne essék – nagyon is érdemes az antikokhoz fordulni, csak nem úgy, hogy elfedje az európai kultúránk alapjait megvető nagy teljesítményeket.

Az új kötetek másik feltűnő közös tulajdonságára térve, az epigramma-központúság azt is jelenti, hogy szinte kizárólag rövid verseket tartalmaznak. Mármost egy két- vagy négysoros vers jó fordítása lehet szerencse dolga is (elég itt példaképpen Balogh Károly Martialis-fordításaira utalni), és a felsorolt kötetekben én ennél többet nem igen látok, főleg nem érzem a költői hangkeresés igényét. Egy eposz, egy dráma vagy egy költői oeuvre fordítása azonban már többet igényel, mint egy szerencsés pillanatot. Itt térnék befejezésül a Devecseri-kérdésre.

Szepes Erika Polgár Anikó Catullus-könyvéről írva a *Kalligram* múlt évi utolsó számában az ismertetés jó harmadát Devecserinek szentelte.¹⁰ „*Minden küzdelmemet Devecserivel, illetve monumentálissá magasztosított emlékével azért vívtam – írta –, mert nem pontos, és éppen a lényeges helyeken nem pontos... A folyamatosan kiújuló pereskedés egy harminc éve halt emberrel, aki nem válaszolhat, valójában ütközik erkölcsi elveimmel. Am Polgár Anikó legalább olyan hevesen támadja... sőt... helyére állítja... mondván, hogy filológiai alázata valójában gőg... afelett, hogy képes a lehetetlenre: a szép és a hű szöveg egyidejű megvalósítására.*” Eltekin-tenék annak megkérdezésétől, hogy miért csinál valaki harminc éven át olyasmit, ami ütközik erkölcsi elveivel, és az is mellékes, hogy az idézett mondat így nem szerepel Polgár könyvében. Szepes Erika álláspontját illusztrálni hivatott példája a fentiekből adódóan magától értődik: kifogásolja, hogy a Lesbia verebéről írt Catullus-vers Devecseri-féle fordításában elsikkad a *passer* „nemi szerv” jelentése (ha ugyan ennek beleolvasá-

sa a versbe nem túlfűtött filológusfantáziák terméke – teszem hozzá zárójelben).¹¹ A lényeges az, hogy Polgár Devecseri-képe, mint az idézetből is kitűnik, pontosan az ellenkezője Szepes Erikáénak: ő a túlzott pontosságot tartja paradigmaticus hibájának, amellyel a filológusok rémuralmának vezéralakja lett. Amit azonban itt alapjában elhibáztottnak tartok, az a statikussá alakított kép a műfordító Devecseriről. Csak emlékeztetek rá, hogy Vas István a Horatius-kötet híres kritikájában Devecseri metrikai tisztaságát emelte ki, ahogy – írta – senki költő nem verselt még Magyarországon, és Homérosz-fordítását „*utolérhetetlen és utánozhatatlan bravúr*”-nak nevezte.¹²

A döntő kérdés azonban az, hogy melyiket. A költő és a műfordító, mint legtöbbször, Devecserinél is elválaszthatatlan. És ahogy a költő pályájának története van, ugyanúgy a műfordítóé is. Az első teljes Catullus-fordítást, mint ismeretes, 1938 nyarán, húszévesen csinálta. Ekkor jelent meg BARÁTAIMHOZ című verseskötete, amelyet Babits arra méltatott, hogy a *Nyugat* emblémáját viselhesse a címlapján, és a Csengeri-korszakot lezárva ekkor szólalt meg először egy antik költő teljes életműve a *Nyugat* költői nyelvén. Az ebben az időben *költőként* Weöressel együtt méltatott Devecseri versművészete már fordítóként való bemutatkozásakor mindenkit elkápráztatott: Catullus valamennyi versét eredeti versmértékben fordította, aminél bámulatosabb metrikai teljesítmény csak a Plautus-komédiák sorának négy év múlva megjelent első két darabja volt, a *canticum*oknak a világirodalomban máig egyedülálló metrumhú visszaadásával. A Catullus-fordítás nyilvánvalóan a fiatal lírikus Devecseri hangkeresése volt, ahogy másfelől a Plautus-fordításokra az ezekkel egykorú vígjátéka, a méltatlanul elfelejtett ÁL-ÁLLATKERESKEDŐ felelt. De a Kerényivel és általa a görög kultúra addig nem ismert mélységeivel találkozó költő első nagy és maradandó teljesítménye, még az első Plautus-komédiák előtt, a homéroszi himnuszok fordítása volt: ahogy a maguk korában, most is bevezetői a homéroszi eposzoknak. Műfordítói csúcspontja, aminek a fent idézett Vas-méltatás elsősorban szólhatott, az ODÜSSZEIA első változata volt 1947-ben, csaknem egy időben a MARGITSZIGETI ELÉGIÁ-val, a költő Devecseri első korszakának csúcspontjával. És ez egyúttal a fordulópont is volt. „*Egy kaland sem lehetett kedvesebb ennek a hermési alkatú költőnek – írtam 1948-ban*¹³ –, *mint Odysseus kalandjainak fordítása*”, de az írás így végződik: „*Az antikvitás megértésének többlete, amely a csak-játékos költők fölé emeli, talán a költőt is, mint kedves hősét, hozzásegíti, hogy a nevét fenntartó kalandok után hazaérkezék saját birodalmába. S akkor már csak rajta múlik, otthon találja-e magát benne, vagy mint a középkor Odysseusát, új kalandra hajtja a szíve, amelyből nem tér haza többé.*” A folytatást ismerjük, a katonaköltő verseivel párhuzamosan készült fordításokat, a még az ODÜSSZEIA-ból merített lendületet őrző ILIÁSZ-tól az 1961-es Horatiusig és tovább. Ezen a költői mélyponton lépett mindinkább az ihlet helyébe a pontosság, az antik metrika és poétika gyakorlatának dogmákká merevedése, az örökös javítások megszállottsága (ami persze – félreértés ne essék – távolról sem jelenti az ezekben az években készült fordításainak értéktelenné degradálását); nem a gőg, hanem a kétségbeesett fogódzókeresés vezette igyekezet volt ez a lehetetlenségében értelmetlen vélt tökéletesség megvalósítására, minden kritikus könyörgés ellenére, amiért a Horatius-utószóban a „*becsmérlő szavait ki sosem mérsékli*” jelzőt érdemeltem ki, mert küzdelmeimet a még élő költővel folytattam. Amikor pedig fájdalmasan rövid élete végén a BIKASIRATÓ-val mint költő újra hazatalált, már nem volt ideje, de szüksége sem ezt az új erőt műfordításokra váltani.

Végül csak még egyet. Ellentétben a fent felsorolt kötetek kivétel nélkül mindegyikével, mintegy negyvenezer sornyi hexameterében egyetlen hibás sem akad: a fülében volt a zenéje.

Jegyzetek

1. Polgár Anikó: CATULLUS NOSTER. CATULLUS-OLVASATOK A 20. SZÁZADI MAGYAR KÖLTÉSZETBEN. Kalligram, Pozsony, 2003.
2. L. *Antik Tanulmányok* 25 (1978). 236.
3. A fentiekről bővebben *Antik Tanulmányok* 25 (1978). 85–88.
4. Mindkettő szövege *Antik Tanulmányok* 25 (1978). 88–93.
5. *BUKSZ* 16 (2004) 1. szám. 57–60.
6. Csehly Zoltán, HÁRMAN AZ ÁGYBAN. Kalligram, Pozsony, 2000. 205.
7. *Élet és Irodalom*, 2004. március 19. 19. és 24.
8. Javított szövegük: Devecseri Gábor: MŰHELY ÉS VARÁZS. GÖRÖG-RÓMAI TANULMÁNYOK. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973². 296–309.
9. Polgár A.: i. m. 152.
10. *Kalligram* 12 (2003) december. 147–150.
11. A szónak ez az értelme kétségtelenül létezett Catullus korában (erről részletesen Horváth István Károly: *Acta Antiqua Hungarica* 14, 1966, 155–157), de Catullustól fennmaradt verseinek tanúsága szerint távol állt a burkolt értelemmel való játszadozás: ha *mentulát* akart mondani, nem *passert* mondott, hanem – mint nemegyszer – *mentulát*.
12. Vas István: A FORDÍTÓ NAPLÓJA. *Új Írás* 11 (1962). 350–351.
13. *Forum* 3 (1948). 73.

Várady Szabolcs

BÍBELŐDÉS CATULLUS NÉGY SORÁVAL

Egy kakukktójás feljegyzései – ezt az alcímet adhatnám ennek a kis beszámolóknak. Mert hát mégiscsak pimaszság, hogy egy ókortudományi konferencián, ennyi tudós ember között meg merek szólalni, én, aki négyest is csak azért kaptam a gimnáziumban latinból, mert lefordítottam egy Horatius-ódát meg tíz sort az AENEIS-ből. Éppen abban az időben, ha megfordultam egy-egy házibulin, nemegyszer tapasztaltam, hogy amúgy ügyefogyott és kajla fiúkat menten áhítatos lánykaréj áll körül, mihelyt kiderül, hogy egy-két divatos slágeret le tudnak pötyögni a zongorán. Én Horatius slágerét, az AD THALIARCHUM-ot pötyögtem le magyarul (lánykaréj nélkül, mert még nem volt koedukáció), tűrhetően betartva a metrumot:

„Nézd, mint mered fenn hóborítottan a
Soracte, mint nyög roskatag ággal az
erdő, s kemény jég nyomja hátát
már a sebesfutamú folyóknak.

Enyhítsd az évszak mord hidegét, tegyél
sűrűn a tűzre, s ó, Thaliarchusom,
hozz bort is, és tölts bőkezűen
kétfülű görbe szabín csöbörből!...”

Ezt a verset akkor már ismertem, Vargha Gyula fordításában, Szerb Antal SZÁZ VERS-ÉBŐL, egyik első könyvemből, amit már én vettem magamnak, 1958 márciusában (bele van írva). Fordításommal aratott sikerem balsikernek bizonyult a latintanulásban:

mivel a négyesemet eleve biztosította, nemigen törtem magam tovább a nyelvvel. A memoriterek azért megragadtak a fejemben, és a versformákat is memorizáltam. Épp ezért nagyon meglepett, amikor azt a kommentárt olvastam, még gimnazista koromban, amellyel a tudós József Attila-kutató a „*Kedveském, ha szemed lágy lobogásait*” kezdetű töredéket közreadta, hogy a verstörödéknék a számomra legérdekesebb formái vonását meg sem említi (azt fel sem mertem tételteni, hogy nem vette észre) – azt tudniillik, hogy József Attila itt egy háromféle görög versszak elemeiből összerakott egyedi időmértékes strófaszervezettel kísérletezik: „*Kedveském, ha szemed lágy lobogásait* [kis aszklepiadeszi sor] *összegyűjthetném s pici polcaink közt* [szapphói tizenegyes] *libbennének – öreg bútoraink puha* [kis aszklepiadeszi] *táncukat elmosolyodva néznék* [alkaioszi tízes].” Az is érdekes felfedezés volt, hogy a drámai jambus álarca mögött milyen könnyen megbújhat például egy szabályos szapphói sor: „*Lenni vagy nem lenni, az itt a kérdés*”.

A latinórákon felszedett verstani ismereteimet később a magam számára is igyekeztem hasznosítani, eleinte főleg magáncélokra. Mert amikor költőként kezdtem a magam lábára állni, éppen úgy éreztem, hogy a kötött formának befellegzett, abban csak epigon lehetnék. De lemondani se tudtam róla teljesen, meg arról a (leginkább csak elképzelt) latinságról sem, amellyel a szabatosan kötött forma hiányát némi klasszikus alaksejtelmekkel, valamint a mondat szerkezetében pótolni igyekeztem. Erről a nosztalgiaimról verset is írtam, s ebben azt is, hogy „*E kinőtt ruhákban vézna madárijesztők / volnánk, amilyet rángat a szél, / de madár ugyan egy se retteg. / Mégis, a játék ürügyén, barátaim, / elbíbélődöm a klasszikus formákkal...*” Ilyen játék volt az a verses levelezőlap is, amit Bence György barátomnak küldtem, amikor másik György barátommal, Petrivel a vajai alkotóházban időztünk, 1969-ben, és most rábukkantam egy régi dossziéban:

*„Bence, ki bölcseletet plántálsz a gazos honi földbe,
hagyd el most, nehezen nő az a szittyá rögön,
s szentelj röpke időt lelkedben azoknak, akik most
lelkükben teneked szentelik azt, minekünk.”*

Hallatlanul vonzó forma ez, és éppen ebben a terjedelemben. A két disztichon pontosan annyi helyet és olyan elhelyezkedést kínál, amennyiben és ahogyan egyetlen kép, ötlet, gondolat vagy akár csak egy ilyen lelki kalaplengetés a lehető legtöbbet kiadja magából. Jó vele dolgozni is – gyúrni, simítgatni, formázni a mondatot, ahogy a kenyeret dagasztják a teknőben, amíg pontosan, hiánytalanul és természetesen (vagy legalábbis természetesen érezhetően) ki nem tölti a kereteit; nem terjed túl, nem feszeng, nem is lötyög. A forma a többszörösen szimmetrikus elrendezésre sarkall: minden duplázódik, illetve feleződik – két disztichon; egy disztichon két sor; és minden sor maga is két, sormetszettel tagolt félre oszlik.

Mégsem írtam úgynevezett komoly verset ebben a formában, csak alkalmi darabokat, verses levelezőlapot, születésnapi köszöntőt. Vagy dedikációt az első verseskötetembe, a húgoméknak:

*„Vékony, igaz, de hisz úgy sincs, Géza, a polcaidon hely,
és neked, Évi, időd arra se jut, hogy aludj;
kár is volna tehát a papírt teleírni kilószám,
s volna ha másképp is: ez bizony ennyi csak itt.”*

Ezek tehát úgynevezett nem komoly versek. De a latinvonzalom talán érződik bennük, és nem csak a formában. Catullusnál az ember nem csak arról olvashat, hogy – a kései utód, Petri szavával – hogyan ódiétamózik ő Lesbiával, hanem például arról is, hogy megadja-e Silo a tízezer sestertiusát. Emlegeti ő maga is verseinek léhaságát, amelyben azonban a mai olvasó inkább a költői megnyilatkozás bámulatos fesztelenségét csodálja, és amitől szinte a személyes ismerősének érezheti Catullust, úgy, ahogy azután költőt nagyon sokáig nem. A szerelemnek évszázadokra Petrarca szabja a mintát. Az imádott hölgy lehet ugyan kegyetlen, talán még csapodár is, de szigorúan előírt poétikai szabványok szerint. Nem véletlen, hogy Catullus fesztelenségéről Petri jutott eszembe – de hát erről, azt hiszem, lesz még ma itt szó. Én maradnék egyetlen versnél, a XCII.-nél, amit magam is megkíséreltem lefordítani.

Bizonyára az egyetlen disztichonpárban kifejezhető rövid, sűrített tartalmak iránti említett vonzalmam okozta, hogy amikor a *Holmi*-ban versfordító-pályázatot hirdettünk 1995-ben, és arra Papp Gábor Zsigmond beküldte ennek a versnek a fordítását is, addig-addig ízelgettem a szöveget és noszogattam a fordítónak is igen tehetséges fiatal filmrendezőt a szöveg finomítására, hogy végül is azon kaptam magam: már a negyedik változatnál tartok a fordításban. A feladat kézenfekvő. A jól ismert *odi et amo* képletének egy könnyedebb, szellemes paradoxonba foglalt kifejtését kellene Catullus velős virtuozitásával visszaadni. Az eredeti így szól:

*„Lesbia mi dicit semper male, nec tacet umquam
de me: Lesbia me dispeream nisi amat.
quo signo? quia sunt totidem mea: deprecor illam
assidue, verum dispeream nisi amo.”*

Magyarul, prózában, körülbelül: „Lesbia folyton szidalmaz, rólam szájal örökké: úgy éljek, hogy Lesbia szeret. Mért gondolom ezt? Mert ugyanígy vagyok én is: átkozom szüntelenül, de úgy éljek, hogy szeretem.” Ezt a paradox következtetést egy másik versben, a LXXXIII.-ban is leszűri Catullus. Ebből arról értesülünk, hogy Lesbia a férje jelenlétében is folyton gyalázza őt. Metellus Celer konzul (már ha csakugyan ő volt a férj) a jelek szerint nem kezelte olyan nagyvonalúan neje, Clodia Lesbiaként való irodalmi tündöklését, mint Diósy Ödön az ő Adéljának a Lédává lényegülését. De korai az öröme ennek a tökfeknek, véli Catullus, mert hogyha Lesbia csakugyan elfelejtette volna őt, akkor csöndben maradna; ha viszont folyton róla beszél, és pláne dühöng (illetve, ahogy gorombábban mondja: *gannit*, ugat), akkor nemcsak hogy gondol rá, de a szenvedély is lobog benne.

A négysoros forma, említettem már, szimmetrikus elrendezést tesz lehetővé, amit Catullus itt maximálisan ki is használ. Az első két sor és a harmadik-negyedik mintegy a tükörképe egymásnak. A két disztichon utolsó, sormetszet utáni tagjai szó szerint megegyeznek egymással, mindössze az ige személyragja különbözik: *amo* – *amat*. Ezt valamiképpen magyarul is érzékeltetni kellene, lehetőleg azzal, hogy ugyanazt a nyelvi fordulatot és ugyanazt az ígét használjuk mi is mind a kétszer.

Papp Gábor Zsigmond fordításában a vers így jelent meg a *Holmi* 1996. májusi számában:

*„Lesbia ócsárol, szapul és szid szüntelen engem;
Vésszek meg, ha a lány nem csakis engem imád.
Mért vagyok oly biztos? Mivel én őt átkozom egyre,
S vesszek meg, ha szívem nem csakis érte hevül.”*

Arányos, eleven, jó fordítás. Csak éppen az a bizonyos ige – nemcsak nem egyezik a kettő (ezt hivatott pótolni a megismételt „*csakis*”), de mindegyik olyan stílusrétegbe téved, amelyik nem illik Catullus közvetlenségéhez. Az „*imád*”, úgy érzem, a mai fülnek egy kicsit slágerízű („*Ne hagyd el azt, ki téged szívből imád*”), a „*szívem csakis érte hevül*” meg a XIX. századból hangzik. Lesbiát sem aposztrofálnám „*a lány*”-nak, elvégre férjes asszony (ha már, akkor inkább nőt mondanék, sőt mondok is – de erről később), bár az is igaz, hogy amikor szerelmük hajnalán Catullus azon kesereg, hogy meghalt kedvesének a verebe („*passer* mortuus est meae puellae*”), Dsida Jenőnél és Szabó Lőrincnél is „*lánycám*”-at olvashatunk. És az is igaz, hogy a most tárgyalt vers korábbi fordítói közül Szabó Lőrinc és Devecseri is a (metrikai szempontból persze kézenfekvő) „*imád*” igét használja a második sorban. Devecseri a saját korábbi „*értem eped*”-jét cseréli később erre. Az ő fordításának ezenkívül az ad még némi patetikusán irodalmias felhangot, hogy a szerkezetileg szintén kulcsszerepet játszó, ismételt „*dispeream*”-ot „*vesszek*”-nek fordítja: „*vesszek hát, hogyha nem engem imád*”, és „*vesszek, hogyha nem őt szeretem*”. Így, igekötő nélkül, ahogyan főként a nemzeti romantika idején használták a XIX. században, például Vörösmarty: „*De vesszek én, hogy éljen a gonosz?...*” Vagy: „*Akkor is ördögeim súgák, hogy vesszek örökre*”. Vagy Tompa Mihály: „*Hadd vesszek! Hisz úgyis veszni tértem.*” Vagy az egészen fiatal Petőfi: „*Minden éljen... oh, csak vesszek én!*” Ide sokkal alkalmasabb a szó a „*meg*” igekötővel, ahogy Papp Gábor Zsigmondnál láthattuk, és ezzel a megoldással él a vers legújabb fordítója, Csehy Zoltán is. De sajnos csak a második alkalommal („*vesszek meg, ha nem őt szeretem*”), a párhuzamot elejti. Jó a kezdés: „*Lesbia folyvást szid, sosem áll be a szája, de...*” De aztán így folytatja: „*...haljak / most meg, hogyha netán Lesbia mégsem imád.*” *Itt pusztuljak el* – az rendjén volna, ahogy bármely eleven szinonimája ennek. Például amit Ignotus mondott Ady kapcsán: „*Akaszszanak fel, ha...*” „*Haljak most meg*” – ebből pont az az erőteljes kollokvializmus hiányzik, ami a kifejezés lényege. A folytatásban pedig kicsorbul a paradoxon éle. Catullusnál nincs „*netán*”, és nincs „*mégsem*”. Vagy azt akarná mondani, a meghalás kívánságát a szó szoros értelmében véve, hogy jaj, istenem, ez a nő hátha mégsem szeret? Na de akkor hűségfogadalom kellene az első sorba, nem szidalom. Ezt az értelmezést a vers egész kontextusa kivetí magából, de a második sor sajnos lehetővé teszi.

A *dispeream nisi amo/amat* párhuzamot a legteljesebben Rónai Pál oldotta meg, a LATIN KÖLTŐK 1941-ben megjelent antológiájában:

„*Lesbia egyre csak engem szid, nem hagy soha békén:
Hogy szeret, arra akár a fejemet teszem én.
Mért? Hát én nem szídom-e őt folyton? De azért hogy
Őt szeretem, arra a fejemet teszem én.*”

Van azonban itt is egy kis bökkenő. „*A fejemet teszem rá*”, ezt arra mondja az ember, amit biztosra vesz, és ezért meg meri kockáztatni a (talán merésznek ható) kijelentést. De tényszerű bizonyíték nincs, különben nem volna kockázat. Mondhatná azt is: bármibe lefogadom. Ez kítűnő a második sorban: hiszen az valóban csak feltevés, hogy Lesbia szereti. De a feltevés lélektani bizonyítéka, hogy *ő* szereti Lesbiát, az már nem olyan kijelentés, amivel bármit is kockáztat. Bármibe lefogadom, hogy szeretem Lesbiát – ez ugyebár aligha mondható. Vitatható megoldás az is, hogy „*nem hagy soha bé-*

* Nem érzem magam illetékesnek állást foglalni abban az érdekes tudományos vitában, hogy a *passer* ebben az esetben madár-e csakis vagy inkább (netalán egyszersmind) Catullus hímveszője.

kén” – ebből arra következtethetünk, hogy egymás közt szidalmazza őt Lesbia, hogy folyton veszekszik vele. Az eredeti versben azonban erre semmi sem utal. Inkább arra gondolok, a LXXXIII. verset is észben tartva, hogy szakítottak. Zajlik a társasági élet, Lesbia úton-útfélen szapulja a volt szeretőjét. (Így fordítja egyébként a verset a XVIII. század vége tájt az erdélyi Aranka György, felező tizenkettesben: „*Lesbia mindenütt szid, mocskol engemet*”). Catullus még abban reménykedik, hogy a szakítás csak átmeneti. Próbálja könnyen venni a dolgot, áltatja magát, amíg csak lehet. Aztán persze majd elszabadul a pokol. Ilyesmiket képzel az ember – mintha ott lenne csakugyan.

A rendkívül közvetlen, sűrű és szoros párhuzamokban kifejezett catullusi közlendő visszaadásának nehézségét beletört bicskák sora jelzi. Nem véletlen, hogy a teljes Catullus első fordítója, Csengeri János más, könnyebbnek látszó úton indult el. Az első, 1880-as, még nem teljes kiadásban a mi versünk így szól:

„*Lesbia csak szakadatlan’
Szid, gyalázgat engemet,
Bizony isten, sülyedjek el,
Ha Lesbia nem szeret.
Honnan tudom? Jó magamról;
Ez történik épp’ velem –
Átkozom őt szüntelenül,
S halálosan szeretem.*”

A forma ugyanaz, mint Arany híres Horatius-fordításában: „*Megszegett sok esküvéssed / egyszer ártott volna csak...*” Ki tudja, ha Arany ehhez is kedvet kap? De hát Csengeri nem volt Arany. A *dispereamon* bukik a legnagyobbat. A „*bizony isten*” és a „*sülyedjek el*” egyaránt rossz, a kettő meg végképp agyonüti egymást. Huszonegy évvel később Csengeri tömöríteni igyekezett a verset, most is rímes formában, de nem dalszerű trocheusban, hanem darabos felező tizenkettesben:

„*Lesbia szüntelen’ szid, gyaláz engemet:
Vesszek el, ha engem Lesbia nem szeret.
Hogy’ tudom? hisz ép’ ez történik én velem:
Örökké átkozom s halálból szeretem.*”

Nem tudom, mondta-e ezt valaha is élő ember: „*halálból szeretem*” – ma mindenesetre kínosan hangzik. Szebben oldotta meg ugyanebben a formában a verset egy évszázaddal korábban az imént említett Aranka György (a második sor szó szerint tőle való). Csengeri János egy letűnt irodalmi korszak utóvédharcosaként fordította Catullust. Szilágyi János György hívta fel rá a figyelmet 1978-ban, legalábbis azokét, akik az *Antik Tanulmányokat* olvassák (nekem Kőríz Imre jóvoltából került a kezembe, köszönöm neki), hogy az élő, megújuló magyar irodalom igazi találkozását Catullusszal, amely majd Babitsnál következik be, a huszonöt éves Molnár Ferenc néhány rímes fordítása-átköltése vezette be a Bródy Sándor szerkesztette *Jövendőben*. „*Szinte mulatságosan vegyül – írja – Ady most érő költői hangja (a Még egyszer megjelenésének évében vagyunk) a kabarédallá áthangszerelt versekbe, amelyek mégis eleven költészetet, a Petőfi–Arany-epigonok »nép-nemzeti« konvencióit romboló új hangot szólaltatnak meg, igaz, hogy tíz évvel az első Hel-tai-kötetek megjelenése után.*”

A XCII. vers Molnár kezén így alakul:

„Ajkán gúny árad,
A vádja halmaz.
Bele nem fárad,
Egyre szidalmaz.
S ontja bár rágalmát szaporán,
Ó, szeret még ez a lány!

Bizonyosság? Én meg
Elmondom folyton
Gonosznak, rémnek,
Szitokkal sújtom.
Ráfogom azt is, hogy csunya, vén,
S meghalok érte, meg én!”

Most, hogy idáig értem, elfogott a kíváncsiság: nem lehetne-e úgy rímbe szedni a verset, hogy közelebb maradjak az eredeti szöveghez. Valamiféle háromnegyedes ütemű, hangsúlyos formával próbálkoztam. Ez lett belőle:

„Lesbia folyton szid,
rólam mond szüntelen
rosszakat: ne éljek,
ha ez nem szerelem.

Hogy mért? Hát én is őt
átkozom egyre, nem?
Márpedig ne éljek,
hogyha nem szeretem.”

Ebben a változatban Catullus mintha cinkosan az olvasóhoz fordulna, aki már látott tőle egyet-mást Lesbiáról, nem éppen hízelgőt. Azt hiszem, érdemes időről időre megpróbálni más, nem a megszokott formai úton a közelébe jutni egy-egy antik versnek. De, ahogy a bevezetőben bevallottam, engem nagyon is vonz az olyan vers, amelyik egy disztichonpárból áll. A Lesbia-szerelem krízisének a csomópontjait éppen ilyenekben fogalmazta meg Catullus – hogy aztán eljusson ahhoz a végső összegezéshez, szerelmi poklának és egyben általános létérzékelésének párlatához – „*Gyűlölök és szeretek...*” –, amely már két sorban is elfér.

Ennek a mi versünknek, ahogy már kiderült, a fő fordítói problémáját az egymással szembefordított, párhuzamos szerkezet visszaadásában látom. Az első sor viszonylag könnyű: *Lesbia folyton* vagy *Lesbia egyre csak* – ócsárol vagy szid (ha folyton). De meg lehet próbálkozni azzal is, hogy „*Lesbia folyton csak rajtam köszörüli a nyelvét*” – bár a mai nyelvérzék, az enyémet legalábbis, már borzolja, ami eleinket még nem zavarta volna: a versemért kedvéért megnyújtott *ű* a „köszörüli”-ben. Végül is annál maradtam (de ezt a „végül is”-t majd mindjárt visszaszívom), hogy „*Lesbia folyton szid, be nem állna a szája, örökké / csak szapul*” – és így a *dispereamra* az adódott, hogy *úgy éljek*. Az imádot viszont szerettem volna elkerülni. Valahogy az volt az érzésem, hogy viszonyuk jelen-

legi, zilált stádiumában Catullus utalhat úgy Lesbiára, hogy „ez a nő”. Sajnos, a versmérték csak a kissé kényszeredetten kurtított „*e nő*” változatot engedte meg. „*Úgy éljek, hogy szeret engem e nő.*” Ez már nagyjából megszabta a folytatást: „*Hogy mért? Mert ugyanígy vagyok: egyre csak átkozom én is, / márpedig úgy éljek, hogy csakis őt szeretem.*” Kipróbáltam a *disperreamra* más változatokat is: „*egyre csepiül: bizonyos, hogy szeret engem e nő*”, „*örökké / mocskol: nem kérdés, hogy szeret engem e nő*”. Zavart azonban, hogy az *amo/amat, szeret/szeretem* szó párban a második tag elbillent oda, hogy „*őt szeretem*”. Tehát nem a szeretésre, hanem a szeretett személyre került a hangsúly. Megpróbáltam ebből a szükségből erényt kovácsolni, és ebbe az irányba pontosítani a párhuzamot. Ehhez azonban egy új ígére volt szükség. És akkor már az első soron is igazítottam valamit:

*„Lesbia ócsárol, kígyót-békát kiabál rám
folyton: akármilyen legyek, hogyha nem engem akar.
Hogy mért? Mert ugyanígy vagyok: átkozom én is örökké,
ámde akármilyen legyek, hogyha nem őt akarom.”*

Tegnap még azt hittem, itt fejezem be. De felébredt bennem a gyanú, hogy a „*nec tacet umquam*” – amire jó megoldásnak látszott a „*be nem állna a szája*” (Csehy Zoltán is ezzel a fordulattal él: „*sosem áll be a szája*”) – úgy folytatódik, hogy „*de me*”, és talán épp ez a lényeg: hogy folyton rosszakat mond ugyan, de *rólam!* Ahogy különben a rímes változatban ez benne is volt. Megpróbáltam hát disztichonban is érvényre juttatni, és a harmadik sorban is eszembe jutott egy erőteljesebbnek látszó kifejezés:

*„Lesbia egyre gyaláz, rólam jártatja a száját
folyton: akármilyen legyek, hogyha nem engem akar.
Mért? Mert én ugyanígy: a pokolba kívánom örökké,
mégis akármilyen legyek, hogyha nem őt akarom.”*

Csakhogy az egyensúly, ami megvolt rímes változatomban („*rólam mond szüntelen / rosszakat... Én is őt átkozom egyre, nem?*”) így megbillen. Meg lehetne éppenséggel oldani valahogy, de talán ez az ellentét mégis biztosabban áll egy lábon: Lesbia folyton szidalmaz, tehát szeret. Hiszen én is folyton szidalmazom, holott szeretem. Különben is fáj a szívem a „*kígyót-békát kiabál*”-ért. Egyelőre maradjunk tehát ebben:

*„Lesbia ócsárol, kígyót-békát kiabál rám
folyton: akármilyen legyek, hogyha nem engem akar.
Mért? Mert én ugyanígy: a pokolba kívánom örökké,
ámde akármilyen legyek, hogyha nem őt akarom.”*

Nem vagyok boldog azzal, hogy „*ámde*”. Ámde itt most abba kell hagynom. Köszönöm a türelmet.

* Annál, hogy „*ámde*”, persze jobb a „*mégis*”. Így azonban jobban be tudtam fejezni az előadást, amely az ÉLŐ ANTIKIVITÁS című Magyar Okortudományi Konferencián hangzott el az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 2004. május 28-án.